

Prof. dr Boris N. Kršev  
Fakultet za pravne i poslovne studije  
„Dr Lazar Vrkić“, Novi Sad  
krsevboris@sbb.rs

UDK 336(497.11)“1878/1918”  
Originalni naučni rad  
Primljen: 30. 6. 2014.  
Odobren: 15. 9. 2014.

## JAVNI DUGOVI I FINANSIJSKE PRILIKE U SRBIJI DO KRAJA PRVOG SVETSKOG RATA (1878–1918)<sup>1</sup>

**SAŽETAK:** Rad obrađuje jedan poseban segment finansijske politike Srbije u periodu od sticanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu do kraja Prvog svetskog rata – javne dugove, odnosno kada i pod kojim uslovima se Srbija zaduživala i kako su sredstva trošena. Za većinu tih kredita karakteristično je namensko dobijanje, a nenamensko trošenje, jer se prilikom zaduživanja nije mnogo vodilo računa pod kojim uslovima se zadužuje, nego je bilo bitno samo pošto-poto obezbediti novac. Na taj način je Srbija uoči izbijanja Prvog svetskog rata postala jedna od najzaduženijih zemalja u Evropi. Gledano kroz prizmu novca – usled njegove hronične nestašice, Srbija nije želela rat sa Austro-ugarskom. Ona je u načelu pristajala na sve uslove ultimatumu, ali je želja Monarhije da svoje velike unutrašnje probleme reši jednim malim ratom bila doneta mnogo ranije. Srbija je i u toku rata nastavila na isti način da se zadužuje, verujući da će se ratni dugovi na kraju „prebijati“ ratnim reparacijama. Kako se to nije dogodilo, ona je celokupno svoje zaduženje – i predatno i ratno, unela kao „miraz“ u novu državu – Kraljevinu SHS.

**KLJUČNE REČI:** *Kraljevina Srbija, finansijska politika, javni dugovi, Prvi svetski rat.*

---

<sup>1</sup> Rad saopšten na međunarodnoj naučnoj konferenciji održanoj u Sarajevu 24–28. juna 2014. pod nazivom *The Long Shots of Sarajevo – events, narratives, memories*, u organizaciji Univerziteta u Sarajevu, Filozofskog fakulteta Sarajevo, Fondacije „Sarajevo Heart of Europe“, University of Dublin – Trinity College, WUS Austria – Graz i Evropske unije.

Jedan od najsloženijih problema s kojim se Srbija suočila odmah nakon dobijanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu bile su finansije – finansiranje pre svega sopstvene države, ali i dugova nastalih tokom oslobodilačkih ratova protiv Turske i preuzetih obaveza po osnovu ugovora od 13. jula 1878. Srbija je sve do ratova 1876–78. podmirivala svoj skromni budžet iz svega dve vrste poreza – ličnog i na imovinu, tako da je naglo narastanje državnih obaveza zahtevalo hitnu reformu celokupnog finansijskog sistema, a pre svega fiskalne politike. Osim toga, Srbija je nasledila obaveze koje je Visoka Porta imala prema Austrougarskoj i Kompaniji za eksploataciju železnica u evropskom delu Turske – tj. da izgradi nove i dovrši i poveže započete pružne pravce u okviru granica nad kojima je dobila suverenitet.

Pokušaji tadašnje liberalne vlade da reformiše poreski sistem i uvede nove poreze – tzv. „patentarinu“ (jednu vrstu solidarnog poreza), koju bi plaćali samo imućniji građani (zanatlije, trgovci i ugostitelji na radnje), državni činovnici i vojna lica (na plate i penzije), kao i crkva (na prihod od crkvenog i manastirskog poseda) nisu uspeli i od njih se ubrzo odustalo. Nova (naprednjačka) vlada – ne želeći da išta menja na planu posrednih poreza, uvodi sistem neposrednih poreza kojim se počinje naplaćivati naknada za vozarinu, drumarinu, skelarinu i pijačarinu, te taksa na so, duvan, šibice i petrolej (koji se stavljaju pod državni monopol) i na alkoholna pića. Ali pokazalo se da sve to nije dovoljno da popuni sve veće i brojnije državne rashode i javnu potrošnju, tako da budžetski deficit postaje stalna pojava u Srbiji od samog početka njenog konstituisanja kao nezavisne države.<sup>2</sup>

Otuda naprednjaci, a nakon njih i sve ostale vlade, donose odluku da nagomilane finansijske probleme reše zaduživanjem kod stranih poverilaca. Tako Srbija već od 1881. ulazi u razdoblje velikih javnih dugova, koje će trajati sve do kraja Prvog svetskog rata. Osnovnu karakteristiku celokupnog njenog zaduživanja čini namensko dobijanje, a nenaensko trošenje sredstava, što su omogućile i same banke poverioci – uslovljavajući to raznoraznim recipročnim merama i špekulativnim pogodnostima.

---

<sup>2</sup> Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1955, 233–239.

Godina 1881. nije označila samo promenu kursa u vođenju finansijske politike Srbije, nego i početak njene potpune ekonomske (a s njom i političke) vezanosti za Austrougarsku. Naime, zarad dinastičkih interesa i dobijanja kraljevske titule, potpisana je 28. juna tzv. „Tajna konvencija“ kojom je uspostavljen svojevrsni protektorat Austrougarske nad Srbijom.<sup>3</sup>

Međutim, sticajem okolnosti, prvi srpski inostrani zajam zaključen je marta 1881. godine sa konzorcijumom francuskih banaka posredstvom *Generalne unije (Société Générale Union)* iz Pariza za izgradnju železničke pruge Beograd–Vranje u iznosu od 100 miliona dinara, s rokom vraćanja od 50 godina i godišnjom kamatom od 5%. Vraćanje zajma garantovala je Srbija čistim prihodom od železnica i carine, a ako sredstva ne budu dovoljna godišnji anuitet bi se dopunio iz sredstava prikupljenih od ličnog poreza. Odmah zatim potpisan je sa istim poveriocem i drugi, tzv. „lutrijski zajam“ u iznosu od 33 miliona zlatnih dinara, s kamatom od 3% i rokom otplate do 1938. godine. Kredit je bio namenjen za isplatu dugova Rusiji u iznosu od 30 miliona dinara, što je ona potraživala od Srbije za finansiranje njenih ratova protiv Turske u periodu 1876–78.

Ali već početkom naredne, 1882. godine bankrotirala je *Generalna unija*, dok je njen predsednik Ežen Bontu (Eugène Bontoux) uhapšen zbog „zloupotrebe službenog položaja i ukazanog poverenja“. Kao novi poverilac javlja se *Zemaljska banka* iz Beča (*Österreichische Länderbank*) koja preuzima obaveze *Generalne unije*, što još više doprinosi

---

<sup>3</sup> V. M. Hvosťov, I. I. Minc, *Istorija diplomatije*, II, Beograd 1949, 53–59; *Istorija srpskog naroda*, VI-1, Beograd 1983, 77–78; Lazar Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2004, 435–440. Prethodno je, 18. juna 1881, potpisan ugovor o obnavljanju Trojecarskog saveza – između Rusije, Nemačke i Austrougarske. Tajnim, tzv. „Protokolom o Balkanu“ Austrougarska je zadržala pravo da anektira Bosnu i Hercegovinu „kad god to nađe za potrebno“. Na osnovu tog sporazuma središnji Balkan potpao je pod interesnu sferu uticaja Habzburške monarhije. Svestan toga, kralj Milan je četiri godine kasnije, početkom juna 1885, predlagao Rudolfu Kevenhileru – bečkom poslaniku u Beogradu, da se „Tajna konvencija“ proširi novim tačkama kako bi obezbedio dodatne garancije Dvojne monarhije za sebe i svoga sina Aleksandra. Odbijajući predlog srpskog suverena, austrijski ministar spoljnih poslova Gustav Kalnoki ga je ocenio kao „pokušaj jednog belosvetskog kockara i rasipnika da se domogne novca ne birajući sredstva“, kao i da je sam postupak nedostojan jednog vladara.

uverenju srpskih zvaničnika da su „Tajnu konvenciju“ potpisali baš u pravo vreme. Zahvaljujući intervenciji te bečke banke, u Srbiji je izbegnut skandal o vezama i podmićivanju kneza i vlade od strane *Generalne unije* i Ežena Bontua.<sup>4</sup> Ali otvorena je „Pandorina kutija“ – s obzirom na to da će *Länderbanka* u budućnosti znati dobro da naplati taj svoj intervencionizam, vezujući Obrenoviće, a posle njih i Karadorđeviče, za svoje poslovanje.

Iste godine Srbija je podigla još dva nova zajma. Jedan za naoružanje kod *Anglo-austrijske banke (Anglo-Oesterreichische Bank)* na iznos od 5,6 miliona dinara (s rokom otplate od 15 godina i kamatom od 6%), i drugi, tzv. „agrarni zajam“ za isplatu čitluka i spahiluka od muslimanskih posednika u novooslobođenim krajevima kod *Länderbanke* u iznosu od 6 miliona dinara, s nešto manjom kamatom od 5%, ali zato znatno dužim rokom otplate od 25 godina.<sup>5</sup>

Značajan momenat u sređivanju finansijskih prilika u zemlji predstavljalo je osnivanje *Privilegovane Narodne banke Kraljevine Srbije* 1884. godine. Banka je osnovana kao akcionarsko društvo sa početnim kapitalom od 20 miliona dinara, raspoređenim na 40.000 akcija nominalne vrednosti od 500 dinara. Prvenstvo kupovine akcija dato je domaćim privatnim vlasnicima kapitala, što su oni i učinili na opšte iznenađenje javnosti.<sup>6</sup> Odmah nakon toga puštena je u opticaj i prva

<sup>4</sup> Milorad Nedeljković, *Istorija srpskih državnih dugova*, Beograd 1909, 28–80.

<sup>5</sup> Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd 1990, 157–159. Kao svojevrsno obezbeđenje za dobijene zajmove, naprednjačka vlada Kraljevine Srbije ostala je pasivna kada je početkom 1882. izbio ustanak u Hercegovini. Dokazujući svoju lojalnost i privrženost „Tajnoj konvenciji“, vlada je učinila sve da se ne potpo- maže nikakva aktivnost koja bi bila usmerena protiv interesa Austrougarske.

<sup>6</sup> Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad 1998, 19–30. Nakon međunarodnog priznanja, Srbija je pristupila „Latinskoj novčanoj uniji“, s ciljem da uredi svoj monetarni sistem. Postignut je dogovor da dinar sadrži 0,165% zlata i 0,835% srebra i da ima težinu od 5 grama. Na taj način dobio se po prvi put „fiksni kurs“ kojim je dinar izjednačen sa francuskim frankom. Ubrzo potom, 10. decembra 1878, donet je i Zakon o srpskom narodnom novcu, na osnovu kog se iskovalo 10 miliona zlatnih dinara u apoenima od 10 i 20 dinara (tzv. „Milandora“ s obzirom na to da je na aversu bio lik kneza Milana). Zlatne kovanice su zaista bile „čvrsta“ valuta, čak i mnogo traženije (s obzirom na finoću izrade i sadržaj čistog zlata) od francuskog „Napoleondora“.

papirna novčanica od 100 dinara (uz obavezu banke da plati donosiocu 100 dinara u zlatu), što uzrokuje opšte nepoverenje u monetarni sistem. Naime, naviknuti na „zvečeći“ novac, imaoći papirnih novčanica su ih odmah konvertovali u zlatne kovanice. Bila je česta pojava da korisnik kredita *Narodne banke* na jednom šalteru podigne kredit u papirnim novčanicama, a da na drugom taj isti novac zameni za „pravi – zvečeći“. Pod takvim okolnostima *Narodna banka* nije smela više povećavati opticaj papirnog novca, što je rezultiralo smanjenjem opšte privredne aktivnosti i vođenjem kreditne politike na minimalnom nivou. Posle samo 16 meseci odustalo se od „zlatnog standarda“, i novembra 1885. izdata je prva novčanica od 10 dinara u srebru. Tako je postepeno normalizovano novčano tržište u Kraljevini Srbiji, jer kovani srebrnjak nije bio tako popularan kao „Milandor“. *Narodna banka* je ubrzo počela da emituje novac ne samo u većim apoenima (koji su glasili na srebro), nego i u većim količinama od onoga što je to njena (zlatna) podloga dozvoljavala.<sup>7</sup>

Neslavan početak rada *Narodne banke* primorao je vladu da krajem 1884. godine zaključi novi međunarodni zajam za sređivanje državnih finansija. Bila je to tzv. „Zlatna“ ili „Srpska renta“, koja je predstavljala izrazito zelenaški kredit. Naime, kako je vladi nedostajalo 25 miliona dinara u budžetu da pokrije dospele obaveze po ranijem zaduženju, podignut je kod *Länderbanke* zajam u nominalnom iznosu od 40 miliona dinara (da bi se dobilo efektivnih 25 miliona) na koji je država plaćala kamatu u iznosu od 5% i rokom otplate od čak 70 godina. Kao garanciju, država je ponudila prihode od administrativnih i sudskih taksi, deo prihoda od radnji (prihode od krčmarine) i, ukoliko bude potrebno, sredstva dobijena iz naplaćenih ličnih poreza. Međutim, samo je ¼ tog kredita iskorišćena za sređivanje državnih finansija, tj. za isplatu dospelih potraživanja, dok je oko ¾ efektivno dobijenih sredstava otišlo na podmirivanje tekućih potreba.

Naredna godina je donela (novu) avanturu kralja Milana i nepotreban rat s Bugarskom, za koji Srbija nije bila spremna ni u vojnom, a ni u finansijskom pogledu – usled čega se morala zadužiti za novih 25 miliona dinara kod *Länderbanke* i *Eskontne banke* iz Pariza (*Comptoir*

<sup>7</sup> Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, n. d., 83–85.

*Nationale d'Escompte*). I taj kredit (kao i prethodni) bio je zelenaške prirode, s obzirom na to da je za efektivnih 25 zaključen zajam na nominalnih 40 miliona dinara, s kamatom od 5% i rokom otplate na 49 godina. Kao garanciju za njega država je dala prihode od monopola na trgovinu duvanom (otuda je i dobio naziv „Duvanska renta“), uz obavezu banaka poverilaca da ukoliko dođe do „pretplate“ – razliku novca vrate u budžet. Kako je kredit najmanje trošen za potrebe vojske, ratni fijasko, koji je trajao samo 15 dana, izbegnut je zahvaljujući međunarodnoj intervenciji. Ubrzo se u javnosti postavilo pitanje kako je i pod kojim uslovima zaključena „Duvanska renta“, s obzirom na to da su banke poverioci u svojim bilansima počele iskazivati negativnu razliku između prikupljenih sredstava od prodaje duvana i godišnjih obaveza Srbije prema njima. Na drugoj strani, prema statističkim podacima kojima je raspolagala država, umesto da se u njenu kasu uplaćivala razlika od oko 3,5 miliona dinara godišnje, ona je redovno dotirala zajmodavce sa još milion dinara.<sup>8</sup>

Ubrzo je usledilo novo zaduživanje Srbije za „ozdravljenje“ finansija: 1886. podignut je kredit kod *Berlinskog trgovačkog društva* (*Berliner Handelsgesellschaft*) u iznosu od 12 miliona dinara, s kamatom od 5% i amortizacionim rokom od 37,5 godina (za garanciju su date državne obveznice Uprave fondova – školskog i zdravstvenog fonda), a dve godine kasnije od *Länderbanke* je za istu namenu dobijeno novih 30 miliona, s kamatom od 5% i rokom otplate od 50 godina. Kao jemstvo za taj kredit država je dala prihode od zanatskih radnji i delatnosti, te je čitav zajam dobio naziv „Obrtna renta“. Ni ti krediti nisu završili za namenu za koju su bili odobreni, nego za „dnevne *ad hoc* potrebe“ koalicione liberalno-radikalske vlade.<sup>9</sup>

Pripremajući se za abdikaciju, kralj Milan je želeo da ostavi što povoljniji politički položaj i ekonomsku situaciju u zemlji svom maloletnom sinu Aleksandru. To mu je donekle i uspelo donošenjem prodemokratskog Ustava usvojenog na skupštini održanoj 21. decembra 1888,

<sup>8</sup> Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi – prilog ekonomiji i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991, 102–110.

<sup>9</sup> Andrej Mitrović, *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 15, Beograd 1985, 165–168.

koja je ratifikovala i jedan „mali“ zajam (na tzv. „Duvanske lozove“) u nominalnom iznosu od 10 miliona zlatnih dinara, kod *Wiener Bankvereina* s kamatom od 5% i rokom otplate od 65 godina, kojim je otkupljen monopol na trgovinu duvanom koji je držala *Länderbanka*.<sup>10</sup>

Srbija je od 1881. do 1895. godine zaključila 13 velikih (dugoročnih) kredita u ukupnom iznosu od oko 323 miliona dinara i veći broj manjih, tzv. „letećih“ (kratkoročnih) kredita, čija je vrednost prelazila 32 miliona dinara (tako da je ukupan spoljni dug iznosio preko 355 miliona dinara). Kako se, usled prezaduženosti, više gotovo ništa nije moglo dati kao obezbeđenje za dobijanje novih kredita, strani poverioci su tzv. „Karlsbadskim protokolom“ izvršili konverziju državnih dugova i na taj način sačuvali Srbiju od totalnog bankrotstva. Tim aranžmanom su svi državni prihodi (pre svega prihodi od železnica, monopoli na duvan, so i petrolej, kao i prihodi od carina) stavljeni pod upravu stranih poverilaca, dok je celokupan javni dug zemlje konvertovan na iznos od 355.292.000 francuskih franaka u zlatu, sa rokom otplate do 1974. godine i uz kamatnu stopu od 4%.<sup>11</sup>

Prekomerno zaduživanje Srbije bilo je uzrokovano i nesposobnošću njene nedovoljno razvijene privrede da akumulise kapital i stvori dodatnu vrednost neophodnu za koliko-toliko normalno funkcionisanje države. Naime, iako je trgovački kapital bio dominantan, on nije bio u stanju da se transformise u industrijski i omogućiti zamajac sveukupnom ekonomskom razvoju. Otuda je Srbija, na pragu XX veka, još uvek predstavljala izrazito agrarnu zemlju, u kojoj je od ukupnog broja stanovništva – od blizu 2,5 miliona, jedva 15% živelo u varošima i varošicama, a ostatak na selu. S tim u vezi, gotovo čitava Srbija, ili blizu 85% njene populacije živelo je od poljoprivrede, dok se od ostalog dela

---

<sup>10</sup> Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Ministarstva finansija (70)-265-478, *Nasledeni dugovi Kraljevine Srbije*.

<sup>11</sup> Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad 2007, 164–166. Srbija je, doduše, uspela 1899. godine da se oslobodi koncesije na prihode od železnica, tako što je na njihovo mesto založila prihode od monopola na šibice i cigaret-papir (koji su uvedeni kao novi artikli nad kojima je država proglasila monopol). Tako je Srbija vremenom, proširivanjem liste roba koje su stavljane pod državni monopol (poput šećera, alkohola i kremenca), obezbeđivala zalogu kod stranih poverilaca za dobijanje novih kredita.

stanovništva njih 6,5% bavilo zanatstvom, 4,6% trgovinom, a 4,7% je bilo zaposleno u državnoj službi.<sup>12</sup>

U međuvremenu, kako je kralj Milan abdicirao početkom 1889, umesto maloletnog Aleksandra postavljeno je tročlano Namesništvo. Situacija se komplikuje sredinom 1892. godine, kada se politički akteri – nakon smrti trećeg namesnika, generala Koste Protića, nisu mogli dogovoriti oko imenovanja novog člana. To je dalo povoda maloletnom prestolonasledniku Aleksandru da 1. aprila 1893. izvrši prvi u nizu državnih udara koji su obeležili njegovu vladavinu. Proglašavajući (pre-vremeno) sebe punoletnim, kralj Aleksandar donosi odluku da ukine namesništvo i raspusti vladu i Narodnu skupštinu, obrazlažući taj čin spasavanjem države i njenog suvereniteta i teritorijalnog integriteta.

Ugled dinastije pao je na najniže grane nakon Aleksandrove odluke da se jula 1900. oženi dvorskom damom i prijateljicom svoje majke – Dragom Mašin, koja je uzgred bila udovica i deset godina starija od njega. Protiv tog „morganatskog“ braka bili su svi – i roditelji i vlada, koja podnosi ostavku, austrijski i nemački zvaničnici, kao i neki delovi oficirskog kora koji počinju kovati zaveru o nasilnom uklanjanju Aleksandra s prestola.

Na spoljnotrgovinskom planu razmena sa Habzburškom monarhijom dostigla je vrhunac – 90% od ukupnog srpskog izvoza (uglavnom poljoprivrednih proizvoda sirovinskog karaktera) odlazilo je na austro-ugarsko tržište, dok je 60% uvoza (gotovih industrijskih proizvoda – fabrikata) pristizalo iz nje. Ukupna vrednost spoljnotrgovinske razmene iznosila je u 1901. godini preko 120 miliona dinara.<sup>13</sup> Međutim, i povrhu svega, uključivanje Srbije u međunarodne tokove i razmenu robe i kapitala teklo je veoma sporo. Usled gotovo apsolutne upućenosti na dominantno tržište Austrougarske, kapitalizam u Srbiji na početku XX veka ostao je na nivou „agrarnog priveska“ Dvojne monarhije. Nalazeći se u čvrstom „zagrljaju“ Austrougarske, u političkim krugovima u Srbiji sve češće se postavljalo pitanje da li država uopšte ima suverenitet

<sup>12</sup> Nikola Vučo, *n. d.*, 171–173.

<sup>13</sup> *Istorija srpskog naroda*, VI-1, *n. d.*, 14–15.



i o kakvom se suverenitetu radi, ako se samostalno ni o čemu ne može doneti odluka.<sup>14</sup>

Na finansijskom planu bio je to period „unutrašnjeg“ zaduživanja države kod svojih privilegovanih novčanih zavoda – pre svega *Narodne banke*, ali i ostalih banaka koje su imale taj status (*Trgovačke banke*, *Izvozne banke*, *Beogradskog kreditnog zavoda* i dr.). Vanredni krediti odobravani pod političkim pritiskom imali su za posledicu pojavu inflacije, koja je uzrokovana štampanjem novca bez pokrića.<sup>15</sup>

Srbija je više puta bezuspešno probala da obezbedi i jedan inostrani zajam, ali usled „karlsbadskog patronata“ nad izvorima državnih prihoda i stalnih opstrukcija i ucena velikih sila da samostalno nešto uradi na polju sređivanja svojih finansija, to nije mogla. Tako je vremenom dobijanje jednog većeg međunarodnog kredita kojim bi državne finansije „stale na svoje noge“ postalo prvorazredno diplomatsko pitanje. Isprepletani interesi velikih sila na početku XX veka, posebno na Balkanu, imali su negativne posledice po samostalni razvoj Srbije. Nemačke i austrijske banke tražile su kao koncesiju za finansijsku pomoć Srbiji poslednji adut koji je ona imala – prihode od železnica, dok je Rusija – zbog austrofilске politike Obrenovića, sabotirala svaki pokušaj ugovaranja zajma s francuskim bankama.<sup>16</sup>

Šansa da se dobije jedan veći i povoljan kredit ukazala se Srbiji početkom 1902. godine, od strane konzorcijuma belgijskih banaka. Suma koja je na kraju trebalo da bude zaključena iznosila je 36,75 miliona dinara, pod izuzetno povoljnim kursom i kamatom od 5%. Jedini uslov koji je postavio poverilac bio je da se na ime duga otvori u Beogradu (na Topčideru) kockarnica. Čak je za prenos tog „kockarskog prava“

---

<sup>14</sup> Boris Kršev, *Osnivanje Francusko-srpske banke 1910. godine*, Novosadski banakar 25–26, Novi Sad 1994, 27–32. Ekonomska zavisnost postala je već pejorativna, tako da se sve češće moglo čuti da „Austroougarska ne mora pokretati svoju armiju kako bi prinudila Srbiju na poslušnost, nego mobilisati samo svoju pograničnu veterinarsku službu“. Naime, u periodu od 1881. do 1901. godine Srbiji su čak šest puta zatvarane granice zbog navodne zaraze stoke, a zapravo se radilo o raznim oblicima političkih pritisaka.

<sup>15</sup> Boris Kršev, *Osnovne karakteristike bankarstva u Srbiji do Prvog svetskog rata*, Civitas 5, Novi Sad 2013, 190–204.

<sup>16</sup> Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990, 61–62.

ponudio državi i deo čiste dobiti od igara na sreću u iznosu od 25% na godišnjem nivou. Ali kako je ubrzo nastala afera sa „lažnom trudnoćom“ kraljice Drage, a opoziciona štampa bila protiv otvaranja kockarnice – odustalo se od čitavog „kockarskog zajma“ kako bi se izbegao još jedan skandal.<sup>17</sup>

Odluka vlade da raskine ugovor o tom kreditu s grupacijom belgijskih banaka dovela je do ostavke ministra finansija Mihaila Popovića. Novi ministar Milovan Milovanović se za pomoć obratio pariskim bankama, koje su (uz posredovanje ruske diplomatije)<sup>18</sup> odobrile zajam Srbiji u nominalnom iznosu od 60 miliona franaka u zlatu, sa rokom otplate na 50 godina i godišnjom kamatom od 5%. Međutim, iako je zajam zaključen za vreme poslednjeg Obrenovića, realizovan je nakon dolaska Petra Karađorđevića na vlast. Zahvaljujući tom kreditu, Srbija je po prvi put nakon 25 godina uspela da izađe iz perioda stalnih letećih dugova i budžetskog deficita, što se u javnosti smatralo kao prvi uspešan korak nove dinastije na sređivanju prilika u državi – posebno njenih finansija.<sup>19</sup>

Dolazak Karađorđevića na čelo Srbije posle „Majskog prevrata“ označio je promenu kursa u vođenju politike, kako na unutrašnjem tako i na spoljašnjem planu. Prioritetan zadatak novog režima bio je „ozdravljenje bolesnih finansija“ putem podsticanja nacionalne štednje, osmišljene kreditne politike, preuređenja državnog računovodstva, skupštinskog nadzora nad stavkama budžeta i opštim pravcima razvoja sveukupne privredne aktivnosti. Sve više se osećala prisutnost francuskog i engleskog kapitala u finansiranju izgradnje železničkih pruga, rudarstvu, trgovini, kao i u osnivanju mešovitih bankarskih ustanova.<sup>20</sup>

<sup>17</sup> *Op. cit.*, 248–249.

<sup>18</sup> *Op. cit.*, 173–176. Kako su protiv kraljeve ženidbe sa Dragom Mašin bili gotovo svi relevantni faktori koji su imali uticaja na javni život u Srbiji, Aleksandar se obratio ruskom poslaniku u Beogradu – Pavlu Mansurovu, koji mu je obezbedio pristanak Nikolaja II Romanovog da „blagoslovi njegov brak“. Tako je (iznuđeno) kumstvo ruskog cara označilo promenu kursa u vođenju spoljne politike Beograda.

<sup>19</sup> Mihailo Vojvodić, *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988, 359–362.

<sup>20</sup> Ljiljana Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1965, 253–263.

Na bezbednosnom planu, prioritet se dao naoružanju vojske, za šta je trebalo obezbediti još jedan povoljan inostrani zajam. Izbor zajmodavca postao je prvorazredno političko pitanje, jer je ujedno označavalo i budućeg strateškog partnera na koga Srbija može da računa na međunarodnom planu. Takav kredit nije se mogao zaključiti sa eventualnim političkim protivnikom u sve prisutnijem zaošttravanju odnosa velikih sila na Balkanu. Takođe, i finansijski uslovi zajma igrali su veliku ulogu u odabiru partnera, s obzirom na to da bi svako dalje nepovoljno zaduživanje imalo katastrofalne posledice po ekonomsku, a s njom i po političku i bezbednosnu stabilnost zemlje. Otuda su zajam i nabavke bili dva međusobno povezana posla, s obzirom na to da je svaki poverilac uslovljavao da se nabavke izvrše od proizvođača iz njegove zemlje. Drugim rečima, banke su bile spremne da kreditiraju sopstvenu vojnu industriju, a ne da daju zajam kojim bi se posredno finansirala konkurencija. Tako su svi – i austrijski i nemački i francuski i engleski bankari uslovljavali odobravanje zajma kupovinom kod svojih proizvođača vojne opreme i naoružanja, a ne kod suparničkih kompanija – Austrijanci kod „Škode“, Nemci kod „Krupa“ i „Erharda“, Francuzi kod „Šnajder-Krezoa“, a Englezi kod „Armstronga“.

Prethodnicu novog zaošttravanja odnosa između Beograda i Beča činio je srpsko-bugarski carinski savez (zaključen juna 1905), na koji se iz austrijske prestonice gledalo s podozrenjem s obzirom na to da je preko njega jačao uticaj Rusije na Balkanu. Kako je carinski savez ubrzo prerastao u vojni savez (u cilju „konačnog“ rešenja Istočnog pitanja), a Bugarska u međuvremenu nabavila topove i tešku artiljeriju preko „Šnajder-Krezoa“ (*Schneider-Creusot*) – bilo je sasvim prirodno očekivati da će se i srpska vlada odlučiti da kod istog proizvođača izvrši nabavku naoružanja za svoju vojsku. Međutim, Beč je gledao na pitanje naoružanja Srbije kao na „stvar u kojoj im ni jedna druga država ne sme praviti konkurenciju“. Ministar spoljnih poslova Agenor Goluhovski zahtevao je od Srbije da raskine carinski savez sa Bugarskom i da Beograd prizna „pravo prioriteta“ Austrougarskoj u svakom pogledu. Otuda predstavnik *Wiener Bankvereina* Vilhelm fon Adler u pregovorima sa srpskim ministrom finansija Lazarom Pač uom nudi gotovo beskamatni zajam od 30 miliona dinara, ali pod uslovom da Srbija

svoje teško naoružanje nabavi kod austrijskog proizvođača „Škode“ iz Plzenja.<sup>21</sup>

Kako je izbor srpske vlade ipak bio francuski proizvođač „Šnajder-Krezo“, zvanični Beograd je pravdao nabavku teškog naoružanja kao čisto tehničko pitanje (usled lošijeg kvaliteta izrade „Škodinih“ topova u odnosu na francuske topove), koje ne treba dovoditi u vezu sa ostalim trgovinskim i drugim sporazumima zaključenim s Dvojnomo monarhijom. Takav stav Beograda predstavljao je dovoljan razlog da Beč početkom jula 1906. ponovo blokira srpske severozapadne granice. Tako je „topovsko pitanje“ dalo povoda početku „Carinskog rata“, odnosno embargu za srpske proizvode, koji će trajati sve do 1911. godine.<sup>22</sup>

U međuvremenu, srpska vlada je dobila ponudu od konzorcijuma pariskih banaka (*Banque de Paris et des Pays-Bas, Société Générale i Comptoir d'Escompte*) za kredit za nabavku naoružanja, koji je realizovan novembra 1906. u iznosu od 95 miliona zlatnih franaka s rokom otplate do 1956. godine i kamatnom stopom od 4,5% na godišnjem nivou (uz napomenu da za taj zajam Srbija nije dala nikakve garancije).

---

<sup>21</sup> Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966, 620. Prilikom audijencije kod kralja Petra, decembra 1904, Adler je nagovestio da će „držanje srpske vlade u pogledu zajma i nabavke topova biti jedna vrsta barometra za njen odnos prema Austrougarskoj, i da će Monarhija u skladu s njim zauzeti stav u svim pitanjima sa Srbijom“. Zapravo, radilo se o pritisku na srpsku vladu da nabavku naoružanja realizuje preko „Škode“, koja se već duži period nalazila u krizi. Samo su dugovi prema *Creditanstaltu* u iznosu od preko 4 miliona kruna bili dovoljan signal ostalim bankama da budu vrlo oprezne u kreditiranju češkog zavoda. Na drugoj strani, proizvodnja za potrebe austrougarske vojske „bila je premala da bi fabriku održala u životu“. Ako se zna da je i sam državni vrh na čelu sa nadvojvodom Francom Ferdinandom imao velike pakete akcija u „Škodi“, onda je sasvim jasno zašto je bilo potrebno „pritisnuti“ Srbiju da nabavku topova realizuje preko austrijskog proizvođača – ne ustručavajući se pri tome ni od najtežih mera prisile (Constantin Dumba, *Dreibund Und Entente-Politik in Der Alten Und Neuen Welt*, Amalthea Verlag, Wien 1931, 218–219).

<sup>22</sup> Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962, 101–105. Zatvaranje austrougarske granice trebalo je da „baci Srbiju na kolena“ – da joj zada takav ekonomski udarac od kog se neće oporaviti za dugi niz godina. Međutim, dogodilo se upravo suprotno – Srbija je uspjela da pronađe alternativno rešenje i organizuje izvoz svojih poljoprivrednih proizvoda na nova tržišta. Ona je zbog toga trebalo da obezbedi izlaz na more, što će otvoriti novo (političko) pitanje – „pitanje jadranskih železnica“.

Naizgled povoljan kredit dobijen je i usled žurbe i bojazni francuskih bankara da će zbog rusko-japanskog rata nastupiti kriza na svetskom novčanom tržištu, koja bi mogla paralisati sve međunarodne finansijske tokove i kreditne aranžmane.<sup>23</sup>

Kako je izlaz na more i izgradnja jadranske železnice u novonastalim okolnostima (usled blokade granica) bila prioritetan zadatak srpske vlade, moglo se očekivati da će se Beč koristiti svim sredstvima da osujeti taj plan. Novom ministru spoljnih poslova, baronu Alojzu Erentalu, polazi za rukom da privremeno spreči povezivanje Beograda sa Jadranom preko Sandžaka za luku Bar u Crnoj Gori, odnosno preko Prištine i Prizrena za San Đovani di Medua (Šendin) u Albaniji, kao i sa Egejskim morem preko Soluna. Bečka diplomatija je uspela da u međunarodnim krugovima uslovi izlazak Srbije na more dobijanjem koncesija za izgradnju pruge svom kapitalu preko *Društva orijentalnih železnica* i *Hiršove kompanije*.<sup>24</sup>

Na drugoj strani, finansiranje železničke pruge u srpskoj režiji predstavljalo je gotovo „nemoguću misiju“ za njen budžet. Srbija se s otpočinjanjem „Carinskog rata“ suočila sa do tada neviđenom oskudicom novca izazvanom blokadom izvoza, restrukturiranjem trgovine, a s njom i čitave privrede. Zato se srpska vlada već u leto 1907. ponovo obratila francuskim finansijerima s molbom za dodelu novog kredita, ali kako je svega nekoliko meseci prošlo od zaključenja poslednjeg zajma – taj njen zahtev je bio odbijen. I sledeće godine Srbija je uputila molbu za dodelu kredita, ali je usled aneksione krize njen zahtev ponovo bio odbijen. Tek kada se, uslovno rečeno, početkom aprila 1909. „smirila“ situacija oko Bosne i Hercegovine, konzorcijum francuskih banaka na čelu sa *Banque de Paris et des Pays-Bas*, *Société Générale* i *Comptoir d'Escompte* odobrio je zajam za izgradnju jadranske železnice u iznosu

<sup>23</sup> Vladimir Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992, 94.

<sup>24</sup> *Op. cit.*, 551–558. Kao posrednik između Austrougarske i Srbije pojavljuje se grupacija francuskih bankara s predlogom da, ako se već insistira na koncesiji, da se  $\frac{2}{3}$  akcija *Društva orijentalnih železnica* otkupe, tako da Austrougarska bude vlasnik samo  $\frac{1}{3}$  akcija, dok bi druga trećina pripala Srbiji, a treću trećinu bi podelile između sebe Rusija i Francuska. Taj predlog, podržan od Rusije i Francuske, trebalo je da „internacionalizuje“ srpski problem izlaska na more.

od 150 miliona francuskih franaka u zlatu, s rokom otplate od 50 godina i kamatom od 4,5%. Država je garantovala da će godišnji anuitet kredita u iznosu od 7,5 miliona dinara izmirivati iz viška svih monopolskih prihoda. Kredit je trebalo da predstavlja svojevrsnu „nagradu Srbiji za njeno držanje u aneksionoj krizi“, kojoj – prema mišljenju francuskih diplomata – „još niko nije rekao ni hvala“.<sup>25</sup>

Međutim, neto suma zajma na kraju je iznosila 123,75 miliona dinara, od čega je 56 miliona bilo utrošeno za izgradnju železnice, dok je 44 miliona otišlo na naoružanje, 13 miliona za podsticaj i davanje obrtnog kapitala pojedinim preduzetnicima, a 10 miliona za isplatu dospelih blagajničkih zapisa. U delu javnosti to zaduživanje Srbije naišlo je na oštru kritiku, dok se sama vlada pravdala da su prilike na tržištu novca takve da se bolji kredit nije mogao dobiti i da se za naoružanje vojske mora dati sve što se može – bez obzira na cenu. I beogradska *Politika* je imala blagonaklon stav prema novom zaduženju države, komentarišući ga rečima: „Ko zna da nam ovi milioni koje sad dajemo na vojsku neće kroz kratko vreme biti vraćeni s velikim interesom“.<sup>26</sup>

Kako je tržište patilo od hronične nestašice novca, vlada je bila prinuđena da se zadužuje i kod Narodne banke, koja je usled toga morala da povećava novčanu masu, što je izazvalo pojavu inflacije. Za samo četiri godine opticaj novca se povećao više nego dvostruko – sa 37 miliona (koliko je iznosio 1906) na 75 miliona dinara (koliko je iznosio na kraju 1910. godine). Kuriozitet je da je i uprkos naglašenoj inflaciji dinar uspeo da održi paritet i jednaku vrednost sa francuskim frankom – zahvaljujući pre svega pozitivnom spoljnotrgovinskom bilansu (za 1910. godinu ukupan izvoz je iznosio 98,3 miliona dinara, a uvoz 84,6 miliona) i visokoj stopi pokrivenosti novca zlatom (odnosno „zlatnom podlogom“), koja je za 1910. iznosila 33,6 miliona dinara u zlatu (ili blizu 45% od ukupnog iznosa novca u opticaju). Opšte gledano, srpske finansije počev od 1910. ulaze u razdoblje stabilnosti, zahvaljujući pre svega energičnom ministru finansija Lazaru Pačuu, štednji i racional-

<sup>25</sup> Ljiljana Aleksić-Pejković, *n. d.*, 223–230. Prema mišljenju francuske diplomatije, „davanje zajma trebalo je da ublaži nezadovoljstvo javnog mnjenja u Srbiji“ i njegovo razočaranje u očekivanu podršku Antante.

<sup>26</sup> *Politika*, 26. novembar 1909.

nom trošenju budžetskih sredstava, skupštinskom nadzoru nad stavkama budžeta i blagovremenom servisiranju državnih obaveza prema stranim poveriocima – što je sveukupno podiglo ugled i kreditni rejting Srbije.<sup>27</sup>

Na spoljnopolitičkom planu srpsko-bugarski savez prerastao je u Balkanski savez kojem su se pridružile Crna Gora i Grčka. Kako se približavao „Dan velikog obračuna“ – konačnog rešenja Istočnog pitanja, sve članice podižu stepen borbene gotovosti na najviši nivo, mobilisući gotovo milionsku armiju. Srbija je u 1912. godini, za Prvi balkanski rat, mobilisala ukupno 335.000 vojnika, a za potrebe kasnijeg vojevanja još 67.000 vojnika. Odlukama Londonske konferencije (iz decembra 1912) i mirovnog ugovora iz Bukurešta (od 10. avgusta 1913) Srbija nije dobila izlazak na more, ali je prostorno bila uvećana za 39.000 km<sup>2</sup> – za teritorij Kosova (Stare Srbije), Vardarske Makedonije (Južne Srbije) i dela Sandžaka (Raške oblasti), na kom je živelo oko 1,3 miliona – uglavnom nesrpskog stanovništva.<sup>28</sup>

U toku trajanja balkanskog „konačnog obračuna“ velike sile su proglasile političku neutralnost, koja se odnosila i na svojevrsnu „finansijsku neutralnost“, odnosno zabranu finansiranja strana u sukobu. Nestašica novca i finansijske podrške za vođenje rata osećala se na svakom koraku. Srpska vlada je u toku trajanja balkanskih ratova uspela da obezbedi dodatna sredstva zaduživanjem kod „svojih“ novčanih izvoda – kod *Uprave fondova* (18 miliona), *Francusko-srpske banke* (30 miliona) i „beskonačnim“ izdavanjem blagajničkih zapisa kod *Narodne banke*. Ali to nije bilo dovoljno da podmiri sve rastuće državne potrebe. Trebalo je što pre obustaviti ratna dejstva kako bi strani poverioci pristali da odobre jedan veći zajam kojim bi se sredile državne finansije.

---

<sup>27</sup> *Istorija srpskog naroda*, VI-1, n. d., 177–178.

<sup>28</sup> Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, knj. 2, Beograd 1989, 628–659. Balkanski ratovi ostavili su ogromne posledice po dalji razvoj naroda koji su živeli na prostoru Balkana. Kasnija politika postavila je istorijsko pitanje da li su oni bili oslobodilački ili osvajački? U svakom slučaju, do nemerljivih granica ratovi su podigli oslobodilački duh južnoslovenskih naroda u Habzburškoj monarhiji, naročito kod omladine, koja je sa „opijenošću ispovedala misao o jugoslovenskom ujedinjenju“.

Tako su, zapravo, finansijske (ne)prilike uticale na Srbiju i Bugarsku da zakluče mirovni ugovor kojim se okončao Drugi balkanski rat.

Uslovljavanje pariskih bankara da Srbija prethodno zaključi mir, pa tek onda da zatraži kredit, pokušali su iskoristiti engleski i ruski finansijeri kako bi plasirali svoj kapital na srpsko tržište. Ipak, načelna saglasnost za dobijanje kredita postignuta je sa francuskim partnerima prilikom posete Nikole Pašića Parizu, sredinom avgusta 1913, nakon potpisivanja Bukureštanskog mira.

Najveći zajam koji je Kraljevina Srbija ikada do tada dobila zaključen je u Beogradu 26. avgusta 1913. između srpske vlade i *Francusko-srpske banke*, koja je zastupala konzorcijum koji su činile *Société financière d'Orient*, *Banque française pour le commerce et l'industrie*, *Banque Imperiale Ottomane*, *Banque de paris et des Pays-Bas* i *Comptoir National d'Escompte de Paris*. Kredit je nominalno iznosio 250 miliona zlatnih franaka, s tim što je bio podeljen u dve jednake tranše od po 125 miliona, s rokom otplate na 50 godina i kamatom od 5%. Godišnji anuitet iznosio je 13,55 miliona, a kao garanciju za izvršenje obaveza država je dala monopol na alkohol, a ako to ne bude dovoljno – poverioci su mogli računati na direktna sredstva iz budžeta. Zajam je deklarativno bio namenski: prvi deo – za likvidaciju ratnih troškova, a drugi deo – za potrebe funkcionisanja državnih organa, investicije u privredi i integraciju novopridodatih teritorija. Celokupan kredit trebalo je da bude realizovan do 1. aprila 1914.<sup>29</sup>

Međutim, po odbitku svih troškova, Srbija je čisto dobila 207.720.000 franaka, za šta je trebalo da do 1964. godine vrati 677,5 miliona franaka. Ministar finansija L. Paču pravdao je nepovoljne uslove zajma međunarodnom krizom i blokovskom polarizacijom evropskih sila, što je izazvalo poskupljenje novca, ali i hitnom potrebom Srbije da izmiri dospele obaveze po prethodnim zaduženjima, kao i deo turskog državnog duga kao njen sukcesor. Ono što je na kraju srpskoj vladi ostalo na raspolaganju bilo je toliko beznačajno da se odmah morao pripremati teren za novi zajam.<sup>30</sup> Srbija je uoči izbijanja Prvog svetskog rata bila

<sup>29</sup> Ljiljana Aleksić-Pejković, *n. d.*, 348–349.

<sup>30</sup> *Op. cit.*, 352–367.



jedna od najzaduženijih zemalja u Evropi – njen spoljni dug iznosio je 910.292.000 francuskih franaka u zlatu i 43 miliona zlatnih dinara.<sup>31</sup>

O situaciji u Srbiji s kraja 1913. i početkom 1914. možda najbolje svedoče izveštaji ruskog i austrijskog poslanstva iz Beograda. Tako se u dopisu Nikolaja Hartviga kaže da „Srbija žudi za mirom i spremna je da stupi u prijateljske veze sa svim susedima“, dok se u referatu vojnog atašea Ota Gelineka navodi da je „Srbija za izvesno vreme zapala u stanje slabosti – kako u finansijskom, tako i u vojnom pogledu... naoružanje i opremu mora iznova nabavljati, jer joj je sve staro i dotrajalo... zemlji je neophodno potreban mir sledećih nekoliko godina“. Takođe, i u izveštaju poslanika Vladimira Gizla od 24. februara 1914. navodi se da su „vojničke i finansijske prilike u Kraljevini takve da automatski sprečavaju vođenje jedne pustolovne politike“, dok se u narednom izveštaju (od 10. aprila) potvrđuje da u Srbiji „dominira iskrena ljubav za mirom kod čitavog stanovništva i vojske... Srbija hoće da ima mir, jer sad ne može da ratuje... ona je oslabljena teritorijalnim dobitkom i u vojničkom i u ekonomskom i u političkom pogledu, što će trajati još godinama, jer je vezala i vojnu i finansijsku snagu da održi nova područja...“<sup>32</sup>

Nekako istovremeno, sredinom maja su do srpske vlade doprle informacije „o grupi omladinaca iz Bosne i Hercegovine, koji bez putnih isprava i pod zaštitom pograničnih oficira prelaze granicu na Drini i da se neki spremaju da u Sarajevu ubiju nadvojvodu Franju Ferdinanda“. Pašić je ukazivao na probleme koje takvi tajni prelasci mogu izazvati kod austrijskih vlasti, osuđujući i pojedine oficire koji stoje iza svega toga: „Takve veze naših oficira iz grupe ‘Crna ruka’, koji su za sebe monopolisali patriotizam sa egzaltiranim omladincima iz Bosne – koji su zaneseni velikom srpskom propagandom mogu biti veoma opasne“, bile su njegove reči zabeležene na sednici vlade krajem maja 1914. Vlada je naslućivala da mladobosanci mogu učiniti „kakvu nezgodnu demonstraciju i avanturu prilikom predstojećih velikih sarajevskih manevara koje austrougarska vojska u frapantnom broju od 250.000 ljudi

---

<sup>31</sup> AJ , 70-265-478, *Nasleđeni dugovi Kraljevine Srbije*.

<sup>32</sup> Vladimir Ćorović, *n. d.*, 648.

s prestolonaslednikom Ferdinandom na čelu demonstrativno organizuje duž zapadne granice“.<sup>33</sup>

Pašić i vlada bili su svesni situacije u kojoj se nalazi Srbija, i da se „niko od njenih ustavnih faktora ne bi smeo upustiti u tako opasan poduhvat, s obzirom na to da je Srbija tek izašla iz dva teška rata u kojima je stradala, kako u ljudskom tako i u materijalnom pogledu“. Otuda je njoj, smatrali su, „neophodna višegodišnja pauza radi obnove i finansijske konsolidacije, kao i uspostavljanja suvereniteta nad novostečenim teritorijama“.<sup>34</sup>

Međutim, atentat se ipak dogodio i Austrougarska je – i povrh izveštaja profesora Fridriha Viznera da ne postoje dokazi o (direktnoj) umešanosti srpske vlade u atentat, skovala plan da svoje velike unutrašnje probleme i reafirmaciju sebe kao velike sile reši jednim malim ratom sa Srbijom. Iako je takav ishod ruski poslanik u Berlinu okarakterisao kao „fitiljem“ koji može zapaliti čitavu Evropu, dobio je uveravanja od nemačkog državnog sekretara spoljnih poslova Gotliba fon Jagova – da se tu „ne bi radilo o ratu, nego o egzekuciji u jednoj lokalnoj aferi“.<sup>35</sup>

Kako je Beč već početkom jula doneo (neopozivu) odluku o ratu, pokazalo se da vojska Monarhije nije spremna (iako su upravo bili završeni manevri), tako da je načelnik generalštaba Konrad Hecendorf zatražio dvadesetak dana za pripremu mobilizacije. Trebalo je dobiti u vremenu i napisati takav ultimatum koji bi sadržao „ubedljive optužbe i neprihvatljive zahteve – a opet da bude odmeren u formi“.<sup>36</sup> U ultimatumu Aleksandra Musulina demonstrirana je svojevrsna *Pax Austriacae* – u deset tačaka optužena je (posredno) srpska vlada da je kriva što je trpela rad pojedinih organizacija („Narodne odbrane“ i „Ujedinjenje ili smrt“) koje su imale subverzivne težnje prema Monarhiji, i da su u tom

<sup>33</sup> Vladimir Dedijer, *n. d.*, 664–667.

<sup>34</sup> *Istorija srpskog naroda*, VI-2, Beograd 2000, 20–22. Iako su se srpski zvaničnici zalagali za jedinstvo države i njenu obnovu i konsolidaciju, ona je ipak na unutrašnjopolitičkom planu bila rasepljena između kralja i vlade – na jednoj, i tajne organizacije „Crna ruka“ – na drugoj strani. Smatrajući da su najzaslužniji za dolazak Karađorđevića, crnorukci se samovoljno ponašaju jer nad njima ne postoji nijedna institucija u državi.

<sup>35</sup> Vladimir Ćorović, *n. d.*, 780.

<sup>36</sup> *Istorija srpskog naroda*, VI-2, *n. d.*, 31–32.

radu učestvovali i pojedini državni činovnici (Milan Ciganović) i oficiri (Voja Tankosić), kao i da nije sprečavala neobuzdan ton pisanja pojedine štampe („Pijemonta“). Od obaveza koje su trebale ultimatumom biti ispunjene najproblematičnija je bila peta tačka kojom su austrougarske vlasti zahtevale da se njihovim sudskim i policijskim organima omogućí vršenje istražnog postupka na teritoriji Srbije. Srpska vlada je pristala da ispuni svih preostalih devet tačaka, izuzev pete, na koju je odgovorila da će „prihvatiti saradnju koja bi odgovarala međunarodnom pravu i krivičnom sudskom postupku, kao i da se to pitanje iznese pred Međunarodni sud u Hagu“.<sup>37</sup>

Austrijski ministar spoljnih poslova grof Leopold Bertold smatrao je da srpski odgovor „nije iskren“ i da mu je „namera samo da izazove lažan izgled kod evropskih sila da je srpska vlada spremna u velikoj meri ispuniti postavljene zahteve“.<sup>38</sup> Usled takvog stava, usledila je – uz moralnu podršku Berlina, objava rata Srbiji, a kako je Rusija obećala da ni u kom slučaju neće napustiti „malog brata“ ubrzo je bio pokrenut „domino efekat“ koji je Evropu odveo u Veliki rat.

U Srbiji objava rata nije izazvala neku veću paniku, iako je vlada znala da sredstava nema ni za mobilizaciju, a kamoli za vođenje rata. Otuda je odmah nakon prijema telegrama o objavi rata (istog dana), Pašić obavestio srpskog ambasadora u Parizu Milenka Vesnića da se obrati francuskoj vladi za novčanu pomoć. Premda se premijer Rene Vivijani pozitivno izjasnio u pogledu srpskog zahteva, ministar finansija Nulens (Joseph Noulens) je bio protiv toga „jer taj izdatak nije bio predviđen u budžetu za tekuću godinu“, nakon čega se i Ministarski savet složio s takvom ocenom i odbio da pruži pomoć Srbiji. Nije po-

<sup>37</sup> Lazar Vrkić, *n. d.*, 588–591. Iako je Beč odmah postavio pitanje odgovornosti Beograda, činjenica je da postojanje odgovornosti austrougarskih vlasti nikada nije dovedeno u pitanje. Zašto se nisu ozbiljno uzimale u obzir informacije i upozorenja srpske vlade, zašto je prestolonaslednikovo obezbeđenje bilo potpuno neinventivno, ako je istraga utvrdila da su priprema i tok atentata bili na vrlo niskom nivou profesionalnosti – čak na amaterskom, samo su neka pitanja koja su ostala bez odgovora. Čak je sporno i izaziva sumnju da li je čitavu akciju organizovala „Crna ruka“ (Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, fototipsko izdanje, Novi Sad 2013).

<sup>38</sup> Vladimir Ćorović, *n. d.*, 782.

mogao ni predsednik republike Klemanso (Georges Clemenceau), koji je vršio pritisak na francuski Senat da se Srbiji izade u susret.

Međutim, „lokalni rat“ koji je želela Monarhija trajao je samo tri dana. U Berlinu su samo čekali da dobiju vest o opštoj mobilizaciji u Rusiji da bi to uzeli kao *casus belli* i objavili joj rat 1. avgusta – kojim je pokrenut sistem *casus foederis*.<sup>39</sup> Tako je, dva dana kasnije, Nemačka objavila rat Francuskoj, kada je – nakon toga, po hitnom postupku odobren prvi ratni kredit Srbiji u iznosu od 100 miliona francuskih franaka u zlatu.<sup>40</sup>

Način na koji je ostvaren prvi ratni zajam Srbije kod saveznika nedvosmisleno je govorio kako i pod kojim uslovima je Srbija dobijala finansijsku pomoć za vođenje rata. U ratnom okruženju i Francuska i Velika Britanija vodile su prvenstveno računa o sopstvenim interesima, pa tek onda o interesima „pridruženih saveznika“, tako da su novac i vojni materijal koji je srpska vlada poručivala stalno bili predmet preispitivanja.<sup>41</sup>

Finansiranje vojnih operacija u 1914. Srbija je podmirivala i iz dela budžeta za tekuću godinu, čiji su prihodi samo delimično realizovani (od planiranih 214,3 miliona prikupljeno je 124,3 miliona dinara). U uslovima ratnog okruženja nije se moglo očekivati da budžet bude realizovan, a o nekom daljem planiranju rebalansa budžeta nije moglo biti ni govora.<sup>42</sup>

Iz pisama Laze Pačua upućenih Nikoli Pašiću i Stojanu Protiću avgusta i septembra 1915. može se saznati da je Srbija od saveznika tra-

---

<sup>39</sup> Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Beograd 2011, 174–188. Već s kraja XIX veka u diplomatiji i vojnim krugovima, usled napretka vojne tehnologije, bio je prevaziđen tradicionalan način na osnovu kojeg se definisao *casus belli*. Mnogo bitnije je bilo ko je prvi izvršio mobilizaciju, a ne ko je ispalio prvi hitac. Na mobilizaciju se više nije moglo gledati kao na mirnodopski potez – naprotiv, ona je predstavljala najneposredniji čin objave rata.

<sup>40</sup> AJ, Fond Milana Stojadinovića (37), 33–243. *Poreklo prvog srpskog zajma u Francuskoj* (dokument predstavlja pismenu belešku razgovora između Milana Stojadinovića i francuskog finansijera Gastona Bunija, vođenog krajem novembra 1924. godine u Parizu).

<sup>41</sup> Ivan M. Becić, *Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike*, Istorija 20. veka, Beograd 2010, vol. 28, br. 3, 45–56.

<sup>42</sup> Dragana Gnjatović, *n. d.*, 111.

žila da joj se odobri jedan veći kredit, a ne da sredstva stižu sukcesivno – od slučaja do slučaja. Tako je krajem jula 1915. upućen zahtev saveznicima za dodelu zajma u iznosu od 150 miliona francuskih franaka. Međutim, engleski ministar finansija je rekao da će oni njihov deo (50 miliona) i polovinu pripadajućeg ruskog dela koji oni imaju obavezu da isplate (25 miliona) „zadržati akonto plaćanja za porudžbine vojnog materijala, koji je kod engleske vlade učinio srpski ministar vojni, i to u sumi od 130 miliona franaka“. Paču je bio iznenađen jer o tim nabavkama ništa nije znao, kao ni ostali članovi kabineta. Iznenađenje je bilo još veće kada je Pašić na pitanje šta je poručeno za taj novac dobio negativan odgovor od samog ministra generala Petra Bojovića. Paču je zahtevao od Pašića da se samovoljni postupak ministra vojnog uzme na odgovornost i da on podnese ostavku, ali je situacija na ratištu stavila u drugi plan sankcionisanje takvih i sličnih slučajeva.<sup>43</sup>

Sa povlačenjem srpske vojske, vlade i kralja iz zemlje, evakuisala se i *Narodna banka Kraljevine Srbije, Uprava fondova* i druge veće beogradske banke.<sup>44</sup> Privremeno stacionirana u Marselju, *Narodna banka* je nastavila sa emitovanjem dinara i u toku rata, koji je zahvaljujući francuskim i engleskim kreditima (i garancijama saveznika) predstavljao i dalje relativno stabilnu valutu. Sve dinarske novčanice izdate u toku rata imale su pokriće u zlatu ili nekoj drugoj stranoj valuti (francuskom franku, engleskoj funti i američkom dolaru).<sup>45</sup> Na drugoj strani, konvertibilnost dinara koji je ostao u zemlji očuvao je sam okupator, koji ga je

---

<sup>43</sup> Nikola Marković, *Dr Laza Paču – životopisne crtice*, Beograd 1923, 41–47. U pismima L. Paču takvo ponašanje ministra vojnog Petra Bojovića dovodi u vezu sa „Crnom rukom“ – čiji je Bojović bio eksponent, koja se, po njegovom ubeđenju, potpuno otela kontroli državnih organa vlasti, dovodeći u pitanje i sam ishod rata.

<sup>44</sup> Momir Glomazić, *Istorija Državne hipotekarne banke 1862–1932*, Beograd 1933, 15–17. Prilikom evakuacije *Narodne banke* i ostalih bankarskih ustanova iz zemlje nestalo je dosta dokumentacije vezane za dužničko-poverilačke odnose, kao i intabulacione knjige po sudovima u unutrašnjosti zemlje. Nakon rata više od dve godine trajala je rekonstrukcija i identifikacija dužnika i poverilaca, koja nikada nije dovedena do kraja.

<sup>45</sup> Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS), *Izveštaj Upravnog odbora Narodne banke Kraljevine SHS za 1920*. Evidentirana količina dinara u opticaju na dan 31. decembra 1913. iznosila je 262.583.129,19. Uoči ujedinjenja – 1. decembra 1918, računalo se da broj novca u opticaju ne prelazi 600 miliona dinara.

prisilno devalvirao za 50% (zamenjujući ga u krune na paritetnoj osnovi 2:1) i potpuno istisnuo iz prometa – uvodeći kao platežno sredstvo svoju valutu. Tako je srpski dinar za neko vreme ostao „konzerviran“, dok je druga moneta, tzv. „srpska kruna“ devalvirala unutar same Srbije za vreme trajanja rata za oko 60% od svoje početne vrednosti.<sup>46</sup>

Junu 1916. godine u Londonu je potpisan sporazum kojim su se Velika Britanija i Francuska obavezale da zajednički novčano pomažu Srbiju u ukupnom iznosu od 9 miliona francuskih franaka mesečno, i to do kraja rata. Kada su 1917. godine u rat ušle i Sjedinjene Države, Srbija je počela da prima i od njih redovnu mesečnu pomoć u iznosu od 12 miliona dolara. Cilj sporazuma bilo je finansiranje i materijalno izdržavanje srpske vojske kako bi se očuvao Solunski front. Tako su glavni poverioci Kraljevine Srbije za finansiranje rata postale tri države: Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija i Francuska.<sup>47</sup>

Nalazeći se u nezavidnom položaju, Srbija je pristajala na sve ponuđene uslove kreditiranja, računajući pri tome da će nakon završetka rata kompenzovati dugovanja naplatom ratnih reparacija. Zapravo, ona nije mnogo vodila računa o finansijskom ishodu rata – u tolikoj meri kao druge zemlje, misleći da će posle rata doći do poravnjanja dugova s obzirom na visinu podnetih žrtava. Krediti su davani ili u robi ili u domicilnim valutama zemalja poverilaca i uplaćivani na račune *Narodne banke Kraljevine Srbije* koje je ona imala otvorene kod tamošnjih bankarskih korespondenata. Zajmovi su korišćeni za amortizaciju dospelih obaveza (izuzev plaćanja dospelih obaveza prema *Wiener Bankverein*, *Berliner Handelsgesellschaft* i *Länderbanku*, koja su bila obustavljena), za plate vojnicima i oficirima, za materijalno snabdevanje vojske, za finansiranje državnog aparata, za pružanje pomoći izbeglicama, kao i stanovništvu u zemlji.<sup>48</sup>

<sup>46</sup> AJ, 37-32-238. Naredbom grofa Salisa, guvernera filijale *Austrougarske banke* u Beogradu, koja je formirana umesto *Narodne banke Kraljevine Srbije*, dinar je u periodu od 1. do 14. jula 1916. godine bio podvrgnut žigosanju, da bi se nakon toga ponovo našao u opticaju. Promet nežigosanih dinarskih novčanica bio je zabranjen.

<sup>47</sup> Milan Stojadinović, *Naš državni dug*, Novi život, knj. III, sv. 9, Beograd 1921, 277–282.

<sup>48</sup> ANBS, *Izveštaj Upravnog odbora Narodne banke Kraljevine SHS za 1920*. Narodna banka Kraljevine Srbije imala je otvorene korespondentske račune kod de-

Zemlje saveznice su finansirale i Crnu Goru, ali indirektno preko Srbije, koja je po tom osnovu trebalo da uplaćuje na račun crnogorske vlade fiksni iznos od 55.000 dinara dnevno. Na drugoj strani Srbija je finansirala Jugoslovenski i Crnogorski odbor, kao i rad ostale političke emigracije u cilju stvaranja buduće jugoslovenske države.<sup>49</sup>

Ratni dug prema Sjedinjenim Državama regulisan je sporazumom od 3. maja 1926. godine, potpisanim u Vašingtonu, kojim je veličina duga utvrđena na 62.850.000 dolara (3,55 milijardi dinara) sa obračunatom kamatom od 5% godišnje. Dug se morao vratiti za 62 godine, odnosno do 1987. uplatama godišnjeg anuiteta od 200.000 dolara – do 1931. godine, a posle toga rata je trebalo da se povećava za 25.000 dolara za svaku narednu godinu.<sup>50</sup>

Ratni dug prema Velikoj Britaniji regulisan je ugovorima potpisanim 8. i 9. avgusta 1927. godine. Glavnica ratnog duga utvrđena je u iznosu od 25.591.428 funti sterlinga – takođe sa rokom otplate od 62 godine (sa pripadajućom kamatom u iznosu od 6% dug je iznosio 32,8 miliona funti sterlinga [9,05 milijardi dinara], dok su se godišnji anuiteti progresivno kretali od 150.000 do 600.000 funti sterlinga).<sup>51</sup>

Najveća potraživanja po osnovi ratnog zaduženja Srbije imala je Francuska, koja se jednom notom od 31. maja 1928. godine obratila

---

vet banaka koje su imale sedište ili filijalu u Parizu, na čijim kontima se na dan 3. novembra 1919. nalazilo ukupno 37.471.842,88 franaka, i to kod *Banque de France* (186.341,37), *Banque Francais pour la commerce et l'industrie* (2.464.586,05), *Comptoir National d'Escompte* (8.016.225,20), *Crédit Lyonnais* (kod filijale u Parizu 15.499.274,80 i kod filijale u Marselju 237.880,90), *Société Générale* (5.559.794,56), *Banque Internationale de Commerce de Petrograde* (126.956,80), *Banque de Paris et des Pays-Bas* (5.378.186,20), *Lander Bank* (1.358,50) i *Banque Impériale Ottomane* (1.256,50), kao i kod *The Russian Commercial Industrial Bank* (10.000.000) sa sedištem u Londonu.

<sup>49</sup> Boris Kršev, *Uloga političke emigracije u stvaranju prve jugoslovenske države*, zbornik radova: *The Shared History – the Faith of Refugees and Emigrants from the Territory of Former Yuogoslavia*, Sremska Kamenica 2008, 193–208.

<sup>50</sup> Miomir Ilić, *Saveznički i naš dug Sjedinjenim Državama*, Novi život, knj. IV, sv. 2, Beograd 1921, 57–59.

<sup>51</sup> AJ, 37-33-242. *Izveštaj o konsolidaciji ratnih dugova kod savezničkih vlada*. Engleska i francuska potraživanja predstavljala su jedinstven paket, ali su Britanci usled pada francuskog franka zahtevali da se njihov deo izdvoji i obračuna u funtama.

vladi Kraljevine SHS, u kojoj je iznela tvrdnju da njena potraživanja iznose 1.747,3 miliona zlatnih franaka ili 19,3 milijardi stabilizacionih dinara. Kako se u pitanju francuskog ratnog zajma u većini slučajeva nije radilo o novcu – nego o robi (naoružanju i opremi), zainteresovane strane su se (januara 1930) obratile Međunarodnom sudu u Hagu, koji je odredio visinu dugovanja u iznosu od 1.024 miliona francuskih franaka i rok otplate od 37 godina. Pored toga, sud je formalno „vezao“ otplatu francuskog duga za jugoslovenska potraživanja iz nemačkih reparacija.<sup>52</sup>

Na kraju, Srbija je sve svoje predratne (953,3 miliona francuskih franaka) i ratne dugove (62.850.000 američkih dolara, 25.591.428 funti sterlinga i 1.024 miliona francuskih franaka) unela u novu državnu zajednicu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je bila sticateljka i nasleđenih dugova iz secesionističkih pokrajina iz tada već bivše Austrougarske (koji su iznosili 426,5 miliona francuskih franaka)<sup>53</sup>. Nasleđeni dugovi „pre braka“ bitno su uticali ne samo na finansijsku, nego pre svega na političku stabilnost novostvorene države. Otuda su svi akteri smatrali prvodecembarski čin „prelaznim i privremenim rešenjem“, a novu državu „nužnim stanjem“ iz kojeg treba izvući što veću korist – ne samo u političkom smislu nego pre svega u ekonomskom i materijalnom pogledu.<sup>54</sup>

## Literatura

Aleksić-Pejković, Lj., *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1965.

<sup>52</sup> Jozo Tomašević, *Financijska politika Jugoslavije 1929–1934*, Zagreb 1935, 37–38.

<sup>53</sup> AJ, 70-241-436. *Nasleđeni dugovi Austro-Ugarske*.

<sup>54</sup> Triva Militar, *Listići iz moje autobiografije*, Rukopisno odeljenje Matice srpske, M. 12.444. Prema mišljenju samog Jaše Tomića – sa ujedinjenjem se preuranilo, jer je trebalo ostaviti i Srbe i Hrvate i Slovence da žive svojim životima dok ne postignu zajednički stepen i u ekonomskom razvoju. Tako su nesređena monetarna, finansijska i fiskalna politika, kao i nasleđeni dugovi, postali najubojitije oružje neprijatelja nove države.



- Arhiv Jugoslavije (AJ): Fond Ministarstva finansija (70), Fond Milana Stojadinovića (37).
- Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS): Izveštaj Upravnog odbora za 1920. godinu.
- Becić, I., *Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike*, Istorija 20. veka, Beograd 2010, vol. 28, br. 3.
- Ćorović, V., *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992.
- Dedijer, V., *Sarajevo 1914*, Beograd 1966.
- Dumba, C., *Dreibund Und Entente-Politik in Der Alten Und Neuen Welt*, Wien 1931.
- Đorđević, D., *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962.
- Ekmečić, M., *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, knj. 2, Beograd 1989.
- Glomazić, M., *Istorija Državne hipotekarne banke 1862–1932*, Beograd 1933.
- Gnjatović, D., *Stari državni dugovi – prilog ekonomiji i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991.
- Hvostov, V. M., Minc I. I., *Istorija diplomatije*, II, Beograd 1949.
- Ilić, M., *Saveznički i naš dug Sjedinjenim Državama*, Novi život, knj. IV, sv. 2, Beograd 1921.
- Istorija srpskog naroda*, VI-1, Beograd 1983.
- Istorija srpskog naroda*, VI-2, Beograd 2000.
- Jovanović, S., *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990.
- Jovanović, S., *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd 1990.
- Kazimirović, V., *Crna ruka*, fototipsko izdanje, Novi Sad 2013.
- Kisindžer, H., *Diplomatija*, Beograd 2011.
- Kršev, B., *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad 1998.
- Kršev, B., *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad 2007.
- Kršev, B., *Osnivanje Francusko-srpske banke 1910. godine*, Novosadski bankar 25–26, Novi Sad 1994.
- Kršev, B., *Osnovne karakteristike bankarstva u Srbiji do Prvog svetskog rata*, Civitas 5, Novi Sad 2013.

- Kršev, B., *Uloga političke emigracije u stvaranju prve jugoslovenske države*, zbornik radova: The Shared History – the Faith of Refugees and Emigrants from the Territory of Former Yugoslavia, Sremska Kamenica 2008.
- Marković, N., *Dr Laza Paču – životopisne crtice*, Beograd 1923.
- Militar, T., *Listići iz moje autobiografije*, Rukopisno odeljenje Matice srpske.
- Mitrović, A., *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 15, Beograd 1985.
- Nedeljković, M., *Istorija srpskih državnih dugova*, Beograd 1909. *Politika*, 26. novembar 1909.
- Stojadinović, M., *Naš državni dug*, Novi život, knj. III, sv. 9, Beograd 1921.
- Tomašević, J., *Financijska politika Jugoslavije 1929–1934*, Zagreb 1935.
- Vojvodić, M., *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988.
- Vrkatić, L., *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2004.
- Vučo, N., *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1955.

## **PUBLIC DEBTS AND FINANCIAL OCCASIONS IN SERBIA UNTIL THE END OF THE FIRST WORLD WAR (1878–1918)**

**ABSTRACT:** This paper deals with a particular segment of the financial policy in Serbia during the period of gaining independence at the Congress of Berlin until the end of the First World War – public debts, i.e. the timing and conditions under which these loans were taken and spent. Most of them were received for specific use, but spent for unallocated purposes. While taking these loans, the conditions of indebtedness were not important and the only relevant thing was to get money by all means. It made Serbia one of the most indebted countries in Europe in the dawn of the First World War. Through the prism of money and its chronic lack, Serbia did not want the war against Austro-Hungarian

Empire. In principle, Serbia accepted all the conditions of ultimatum, but the wish of Monarchy to solve all its internal problems in a minor war, had been made much earlier. During the war, Serbia continued the similar policy of indebtedness, believing that all debts would be settled through the war reparations. Nevertheless, it did not happen and Serbia included all its debts as a dowry – both pre-war and war – into the new state, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

KEY WORDS: *Kingdom of Serbia, financial policy, public debts, First World War.*